

Ümmet Kavramı Çerçevesinde İdeal Davetçi Modeli: Tefsîrü'l-Menâr Bağlamında

Ideal Guidance Model in the Framework of the Concept of Ummah: In the Context of the Tafsir al-Manar

Mehmet Emin ŞAHİN

ORCID: 0000-0002-9335-8962 - E-Posta mehmeteminsahin@hakkari.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı,
*Assistant Professor, Hakkâri University,
Faculty of Divinity, Department of Tafsir*
Hakkâri, Türkiye
ROR ID: [00nddb461](https://orcid.org/0000-0002-9335-8962)

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Şahin, Mehmet Emin. "Ümmet Kavramı Çerçevesinde İdeal Davetçi Modeli: Tefsîrü'l-Menâr Bağlamında". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Eylül 2023), 345-370.
<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1258585>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	01. 03. 2023
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	25. 05. 2023
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15. 09. 2023
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (<i>Araştırma Makalesi</i>)
Peer-Review (<i>Değerlendirme</i>)	Double anonymized - Two External (<i>İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme</i>).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>)
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (<i>Evet</i>) – Turnitin/Ithenticate.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare. (<i>Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.</i>)
Complaints (<i>Etik Beyan Adresi</i>)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (<i>Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.</i>)
Copyright & License (<i>Telif Hakkı ve Lisans</i>)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (<i>Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.</i>)

Özet

Kur'ân-ı Kerîm'de 64 yerde geçen *ümme*t kavramı, farklı anlamlarda kullanılmıştır. Kavram, sözlük anlamı itibariyle “aynı istikamete yönelmiş olmayı” ifade etmektedir. İstilahî olarak ise, “aynı inançlar etrafında birleşen topluluk” mânasında kullanılmaktadır. Bir müfessir olarak Muhammed Abduh (1849-1905), adına telif edilen tefsir eserinde ümmet kavramı bu kavrama bağlı olarak davet terimi ve davetçi profili hakkındaki görüşlerini Âl-i İmrân sûresinin 104. âyeti bağlamında ortaya koymuştur. Oluşturduğu sosyal (içtimâî) tefsir ekolüne uygun olarak konuya dair verileri ve kendi yaklaşımını toplumsal bir düzlemde sunmaktadır. Ona göre bireyler, başta kendi benlikleri olmak üzere Allah'ın varlığı ve evrene dair eleştirel bir yöntemle düşünmeye başladıkları vakit, tevhid ilkesi doğrultusunda bir araya gelerek inanç merkezli bir ümmet meydana getireceklerdir. Onun bilinçli topluluk dediği bu ümmetin en önemli vasfı ise birbirlerine iyiliği tavsiye etmeleri ve kötülükten de sakındırmaları şeklindeki gayretleridir. Müfessirin yaşadığı dönem olan 19. yüzyılın ortalarında, Mısır da dâhil bütün İslâm âlemi, ekonomik ve kültürel olarak batı toplumunun gerisinde kalmıştır. Hâlbuki Araplar, vahiyyle muhatap olmadan önce birlikten ve ortak hedeften yoksun, dağınık bir toplum iken ilâhî buyruğa muhatap olduktan sonra din merkezli, uhuvvete dayalı bir imparatorluk kurmuşlar ve önceki kabuklarından sıyrılarak yeni bir millet (ümme)t inşa etmişlerdir. İşte Abduh ve tesirinde kalmış Reşid Rıza (ö. 1935), Kasım Emin (ö. 1908), Ali Abdürrâzık (ö. 1966) gibi bazı âlimler, daha önce gerçekleştirilen ümmet inşasında olduğu gibi modern çağda da ilâhî hitapla kurulacak doğrudan bağlantı ve bu bağlantı rehberliğinde kurulacak fert, aile, kavim ve toplum ilişkisinin, ümmet denilen ortak hedefler etrafında kenetlenmiş bir milletin oluşumuna zemin hazırlayacağını savunmuşlardır. Bu yüzden söz konusu âlimler, öncelikle dikkatlerini Müslümanların kendileri dışındaki toplumlardan geri kalmalarının nedenlerini belirlemeye vermişler ve bu duruma dönük incelemelerde bulunmuşlardır. Sorunun teşhisinden sonra ikinci evrede ise çözüm önerilerini belirlemeye koyularak var olan olumsuz durumdan kurtulup, siyasî, iktisadî ve kültürel bakımdan ileri seviyeye ulaşmış bir toplum inşası için takip edilmesi gereken yöntemin ne olması gerektiği hususuna odaklanmışlardır. Müellifin, Müslümanların mevcut durumlarının ıslahı yönündeki gayretleri, içtimâî tefsir ekolünün kurulmasına öncülük etmiştir. Zira bu akımın temel hedefi, Kur'ân'la kurulacak yeni bir anlama ilişkisi vasıtasıyla toplumu ıslah etmektir. Bu bağlamda İslâm'ı benimseyen, onun yeryüzünde hak ettiği konuma tekrar erişmesini hedef edinen her Müslüman birey, bahse konu ıslah hareketinin başarıya ulaşması noktasında doğal bir neferdir. Dolayısıyla İslâm itikadını özümseyen kişinin, kendisi ve içinde yaşadığı topluma dair önyargılardan bağımsız şekilde yapacağı durum tespiti, ıslah hareketinin birinci mertebesini oluşturmaktadır. Nitekim adı geçen düşünürlere göre İslâmî bilince sahip olan biri, Kur'ân'ın indiği toplumun olumlu-olumsuz özelliklerini, tarihin verileri ışığında objektif şekilde irdelediğinde, bu toplumu medenîleştiren ilâhî kitabın bunu nasıl başardığına yönelik, ön kabullerinden arınmış bir değerlendirmeye erişecektir. Böylece bu kişi, Kur'ân'ın câhiliye olarak isimlendirdiği bir toplumu, İlâhî hitap doğrultusunda üstün bir ümmete dönüştürme sürecini de özümseyecektir. Bunun yanı sıra kişi, İlâhî kelâmın gerçekleştirdiği bu tarihî hakikat doğrultusunda, günümüzde de vahyin öncülüğünde bireyin kemale ermesi ve Müslüman toplumun olgunluk seviyesini yakalayabileceği bir program ve hedefe sahip olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tefsîrü'l-menâr, Abduh, Ümmet Kavramı, Davetçi Tipolojisi, Emir bi'l-ma'rûf nehî ani'l-münker.

Abstract

The concept of the ummah, which is mentioned in 64 places in the Qur'an, is used in different meanings. The dictionary meaning of the ummah is "to be oriented in the same direction". It is also used in the meaning of "a community united around the same beliefs". Muhammad 'Abduh (1849-1905), as a commentator, put forward his views on the concept of ummah in the context of the 104th verse of Surah al-Imrān in the tafsīr work written in his name. In accordance with the social (ijtihād) school of tafsīr, he presents the data on the subject and his own approach on a social plane. According to him, when individuals begin to think critically about the existence of God and the universe, especially their own selves, they will come together in line with the principle of tawhid and form a faith-centered ummah. The most important characteristic of this ummah, which he summons a conscious community, is their efforts to recommend good to each other and to forbid evil. In this context, in the mid-19th century, the period in which the commentator lived, the entire Islamic world, including Egypt in the northeast of the African continent where he was born and lived, lagged behind western society economically and culturally. However, while the Arabs were a disorganized society lacking unity and a common goal before they were exposed to revelation after they were exposed to the divine command, they established a religion-centered empire based on unity and built a new nation (ummah) by shedding their previous shells. Abduh and some of his contemporaries argued that in the modern era, as in the previous construction of the ummah, the direct connection to the divine address and the relationship between the individual, family, tribe, and society to be established under the guidance of this connection would pave the way for the formation of a nation united around common goals called the ummah. For this reason, these scholars first focused their attention on identifying the reasons for the Muslims' lagging behind societies other than their own and analyzed this situation. In the second phase after the diagnosis of the problem, they set out to identify solutions and focused on the method that should be followed to eliminate the existing negative situation and build a politically, economically, and culturally advanced society. The author's efforts to improve the current situation of Muslims were also influential in the establishment of the school of social exegesis. The main goal of this movement is to reform society through a new understanding relationship with the Qur'an. In this context, every Muslim individual who embraces Islam and aims to restore it to its rightful position on earth is a natural soldier in the success of this reform movement. Therefore, the due diligence of the person who internalizes the Islamic faith, independent of prejudices about himself and the society he lives in, constitutes the first level of the reform movement. As a matter of fact, according to the aforementioned thinkers, when a person with Islamic consciousness objectively examines the positive and negative characteristics of the society in which the Qur'an was revealed in the light of historical data, he will reach an assessment free from his presuppositions about how the divine book that civilized this society achieved this. Thus, this person will be able to assimilate the process by which the Qur'an transformed a society that the Qur'an addressed and labelled as jāhiliyyah into a superior ummah. In addition, in line with this historical truth realized by the Divine Word, the individual will have a program and a goal that will enable him to reach the level of maturity of the individual and the maturity of the Muslim society under the guidance of the revelation.

Keywords: Tafsir, Tafsīr al-Manār, Abduh, Ummah, The Typology of the Ideal Caller, al-Amr bi al-ma'rūf wan nahy an al-munkār.

Giriş

İnsanları farklı ırk, dil ve kabileler halinde yaratan Allah, onların ortak inançlar etrafında birleşmelerini istemektedir. Bu nedenle insanları doğru yola iletmek için gönderilen peygamberler, bir yandan insanlar arasında dinî, fikrî ve siyâsî parçalanmayı doğuran unsurlardan sakındırmışlar diğer yandan da birleştirici âmillere dört elle sarılmayı emretmişlerdir. Nitekim resuller kutsal vazifeleri esnasında muhataplarına, onları yekvücut hale getirecek ilkelere uymalarını salık vermiş ve kendi yaşantılarında da bunun bizzat örneğini sergilemişlerdir. Ancak buna rağmen kimi elçiler bu yolculukta yalnız kalmış kimi de bir topluluk oluşturabilmiştir. Ne var ki bu çağrıyı tekdüze anlamamak gerekir. Zira peygamberler Allah'a inanmayan ya da inanmasına rağmen bunun saf halini bozan düşüncelere sahip kişileri, Allah inancı temelinde bir araya gelmeye çağırılmışlardır. Diğer yandan onlar, Allah'a inananları da inançlarına uygun doğru düşünce, temiz duygu ve iyi davranışlarda bulunmaya davet etmişlerdir. Hz. Peygamber'in muhatabı olan sahâbe nesli söz konusu vasıflara sahip olduğu için ilâhî kitap onları hayırlı ümmet olarak nitelendirmiştir. *"Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız. Ehl-i kitap da inanmış olsalardı elbette onlar için hayırlı olurdu; içlerinden inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır."*¹ Esasen bahse konu nitelendirmenin sadece o döneme has olmayıp; aksine kıyamete kadar tüm Müslüman toplulukların da özelliği olduğu Kur'an tarafından ifade edilmektedir: *"Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."*²

İslâm âlimleri, ümmet kavramını genel itibariyle *"ortak bir din ve lider etrafında birleşen topluluk"* olarak tanımlamışlardır.³ Buna göre kendilerine peygamber gönderilen, başka bir ifadeyle nebiler aracılığıyla aktarılan Allah'ın emir ve yasaklarına muhatap olan insanlar da ümmet şeklinde adlandırılmaktadır.⁴ Bunun yanı sıra soy, ırk, renk birlikteliğinin ötesinde bir peygamberin çağrısını benimseyen ve onun getirdiği ilkeler doğrultusunda hem ferdi hem de toplumsal bir yaşam sürdürmeye çalışan insan grubu da ümmet kavramı kapsamında değerlendirilmiştir.⁵ Bu bağlamda Allah'a inansın veya inanmasın kendilerine peygamberler vasıtasıyla mutlak yaratıcının varlığı, emir ve yasakları bildirilen bütün

¹ Kur'an Yolu (Erişim 2 Şubat 2023) Âl-i İmrân 3/110.

² Âl-i İmrân 3/104

³ Nihat Uzun, "Kur'an'da Ümmet Kavramı", *Diyanet İlmî Dergi* 40/4 (2004), 32.

⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım Yayıncılık, ts.), 1/407; Ahmet Öz, *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet* (İstanbul: Denge Yayınları, 1998), 22.

⁵ Ahmet Öz, "Kur'an'da İslâm Ümmeti", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2019), 545-564.

topluluklar, ümmet-i da've/davet edilenler olarak isimlendirilmişlerdir. Bu topluluklardan kendilerine gönderilen resullerin ilâhî çağrısını kabul eden ve bu davetle uyumlu bir hayat sürmekle kendilerini sorumlu hissedenler ise ümmet-i icâbe şeklinde vasıflandırılmışlardır.⁶ Dolayısıyla yukarıdaki âyette geçen *ümmet* kelimesi, bütün insanları Allah'a imana davet eden topluluğu nitelediği gibi yüce yaratıcıya inanan müminleri, inançları doğrultusunda düşünmeye ve davranmaya çağırarak grubu da nitelemektedir. Çalışmada konu edinilen "*Tefsîrü'l-menâr*" eserinde de ümmet kavramı, zikredilen iki görüş çerçevesinde ele alınmıştır. Buna göre "*sizden iyiliği emreden kötülükten sakındıran bir ümmet olsun*" emri, genel anlamda bütün insanlığı İslâm'a davet etme, özelde ise Müslümanları özgür iradeleriyle benimsedikleri ilkelere göre hareket etmeye davet eden bir çağrıdır. Nitekim "*Tefsîrü'l-menâr*"da Âl-i İmrân 3/104 âyeti, İslâm toplumunda ümmet olma bilincinin sürekliliğine delâlet eden en somut delil kabul edilmektedir. Diğer yandan bu âyetin ihtiva ettiği "*emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker*" faaliyeti ise Müslüman birlikteliğinin temelini ve sürekliliğini sağlayan ilke olarak belirlenmektedir.⁷

Ümmet ve davet kavramlarıyla "*emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker*" ilkesiyle ilgili birçok akademik çalışma yapılmıştır. Ayrıca Muhammed Abduh, *Tefsîrü'l-menâr* ve Reşîd Rızâ üzerine de akademik araştırmalar yapılmış, eserler telif edilmiştir.⁸ Ancak kavramlar söz konusu olduğunda zikredilen çalışmalar, bu kavramları ya Kur'ân'ın bütünlüğü ya da bir müfessir olarak Abduh'un görüşleri doğrultusunda ele almıştır. Abduh'a dair yapılan çalışmalar ise onun tarihî kişiliği, siyasî ve dinî görüşleri, tefsir eserindeki yöntemi ve Kur'ân'ın i'câzı gibi konuları aktarmakla yetinmişlerdir. Bu çalışmanın amacı ise içtimaî tefsir ekolü⁹ ile bu ekolün öncülerinden olan müfessir Muhammed Abduh'un insanın ferdî ve içtimaî ihtiyaçlarını zamanın koşullarını göz önünde bulundurarak Kur'ân merkezli bir

⁶ Nihat Uzun, *Kur'ân'da Ümmet Kavramı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 20.

⁷ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr (Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakîm)* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414), 4/29; Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1998), 326-327.

⁸ Ülkemizde Muhammed Abduh hakkında yapılmış bazı lisansüstü çalışmalar için bkz. Halil Muhammed Taşpınar, *Abduh'un Tevhid, Nübüvvet ve Efal-i İbad Meselelerine Bakışı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001); Hamdi Selman Çetin, *Muhammed Abduh'un Kelâm Düşüncesinde Aklın Rolü* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005); Rukiye Ak, *Dört Mezheple Mukayeseli Olarak Muhammed Abduh'a göre Kur'an'ın Kadımlarla İlgili Hükümleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Rukiye Koçak, *Muhammed Abduh'ta Selefi Eğilimler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Abdulkadir Kartal, *Bazı Ahkâm Ayetleri Yorumlamada Muhammed Abduh'un Yaklaşımı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Sümeyra Tutcu Tuztaş, *Muhammed Abduh'un Hadisçiliği* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Mehmet Furkan Ören, *Muhammed Abduh ve Eğitim Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

⁹ Orhan Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı-İçtimâî Tefsir* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 83-84; Abdulhamit Birışık, "*Tefsir*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/281-290.

çözüme kavuşturma hedeflerini açıklığa kavuşturmadır. Zikredilen hedefin gerçekleşmesi için onların sıkça başvurdukları ümmet kavramıyla bu kavram bağlamında ele aldıkları “emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker” konusuna yaklaşımları da dikkate alınmaktadır. Çünkü Abduh ve onun temsil ettiği ekol, Müslümanların modern zamanda yaşadıkları siyasî, ekonomik ve kültürel buhran ile içinde buldukları tefrikadan kurtulmalarının ancak Kur'ân'la doğru iletişim kurmalarına bağlı olduğuna inanmaktadırlar. Onlara göre bunun için de İslâm'ın ilk çağında Hz. Peygamber'in; zihinsel, siyasî ve kültürel bir kaos yaşayan özelde Mekke toplumunu genel anlamıyla Arap milletini birleştirme, onları medeniyet inşa edecek seviyeye taşıma yöntemi incelenmelidir.¹⁰ Nitekim zikredilen çağda Hz. Peygamber'in şahsında ilâhî kitapla kurulan vasitasız iletişim, Müslüman fert ve ümmetin oluşumunda temel âmil olmuştur. Günümüzde de ümmet bilinci çerçevesinde yetişen fertler, “iyiliği emreden, kötülükten nehyeden topluluk” prensibinden hareketle modern İslâm toplumunun ıslah ve ittihadını gerçekleştirebilirler. Bunun yolu da ilerlemiş milletlerin saygınlığına eriştirecek ilimleri bilmek ve bu ilimleri hayatlarına yansıtan toplumları idrak edip iyi anlamaktan geçmektedir. Bu nedenle çalışmada, Kur'an'ı birey ve toplumun sorunlarını çözen, onları zihin ve eylem alanında farkındalığa ulaştıran hidayet rehberi olarak gören içtimaî tefsir ekolü ve temsilcilerinin görüşlerini teorik-pratik açıdan en iyi yansıtan âyetlerden biri olan Âl-i İmrân 104. âyeti seçilmiştir. Kısacası makalede, farklı devletlerin çatısı altında yaşayan Müslümanları, siyasi bir oluşum ve tek bir devlet haline getirmekten ziyade dini esas alan mânevî bir kardeşlik şemsiyesi altında bir araya getirmeyi amaçlayan içtimaî tefsir ekolü ve temsilcilerinin görüşleri ele alınmaktadır. Çalışmanın özgün tarafı ise konuya dair yapılan teorik çalışmaların aksine, akımın hem teorik düşüncelerini hem de bunların pratiğe nasıl yansıtılacağı hususunu hayatın içinde bulunan “iyiliği emir, kötülükten sakındırma” müessesesi bağlamında ortaya koymasıdır.

Çalışmanın temel kaynağı *Tefsîrü'l-menâr* olmakla beraber, konu zikredilen eser bağlamında mevzuya dair Muhammed Abduh'a dayandırılan görüş ve değerlendirmeleriyle sınırlandırılmıştır. Zira *Tefsîrü'l-menâr*'ın müellifi olan Reşîd Rıza Fâtîha'dan Nisâ sûresi 126. âyetin tefsirine kadar daha çok hocası Abduh'un fikirlerini aktarmakla yetinmiştir. Nitekim çalışmanın üzerine bina edildiği âyetin açıklanmasında da ağırlıklı olarak bu yöntem benimsenmiştir. Ancak temel kaynak *Tefsîrü'l-menâr* ve orada bulunan Abduh'un görüşleri

¹⁰ Mehmet Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Dünyası, 2004), 54.

olmakla birlikte konuya dair tefsir eserlerinden ve mevzuyu işleyen akademik araştırmalardan faydalanılmıştır.

1. Ümmet Kelimesinin Kavramsal Analizi

Arapça “e-m-m” kökünden türetilen “ümmet” kelimesinin çoğulu “ümem”dir.¹¹ Ümmet ismi Arapça’da lafzen tekil (müfret) olmasına rağmen mana bakımından çoğul (cemi) anlam ifade etmektedir.¹² Arapça’da ümmet isminin türetildiği “e-m-m” kökü “bir şeye yönelme, niyetlenme, bir şeyi amaçlama, talep etme, sevk ve yönetme” gibi anlamlara gelmektedir.¹³ Kelimenin içerdiği yönelme anlamından hareketle insanların din eksenli, Allah rızasını temel alan birlikteliği de bu sözcükle isimlendirilmiştir. Nitekim sözlüklerde ümmet kavramı “insan ve hayvanın ikisini de kapsayan canlı türü, bir peygamber veya lider etrafında bir araya gelmiş topluluk,¹⁴ belli bir çağda yaşayan insanlar, din, millet ve kavim” anlamlarında da kullanılmıştır.¹⁵

Ümmet kavramı Kur’ân’da yirmi beş sûrenin elli yedi âyetinde müstakil olarak, diğer bazı yerlerde de tekraren geçmektedir. Toplamda altmış dört defa kullanılmıştır.¹⁶ Kur’ân-ı Kerîm’deki bu kullanımlar kelimenin sözlük anlamına uygun olarak “İslâm’ı benimseyen topluluk ve iyiliği emredip kötülüğü sakındıranlar ,¹⁷ takip edilen din, yol;¹⁸ canlı türü,¹⁹ nesil, kavim,²⁰ belirli bir çağ”²¹ gibi mânalarda kullanılmıştır. Sözlük ve Kur’ân-ı Kerîm’deki kullanımı göz önünde bulundurulduğunda “e-m-m” kökünden türetilen *ümmet* kavramının, “belirli bir şeyin etrafında birleşmiş, bir araya gelmiş insan topluluğu” anlamını ifade ettiği

¹¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru's- Sadr, 1414), 12/22; Hasan Keskin, *Kur'an'da Ümmet Kavramı* (Rağbet Yayınları, 2003), 15.

¹² İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1987), 5/1864.

¹³ Muhammed b. Yakub Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhit* (Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2005), 1/1076.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/26-27; Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed 'İvad Mu'rib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001), 15/455; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Dâvûdî Safvân (Şam: Dâru'l-Kalem, 2009), 86.

¹⁵ Ebû Bekir Muhammed bin el-Hasan b. Düreyd Ezdî, *Cemheretü'l-luğa*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1987), 1/60; Veli Ulutürk, “Kur'ân'da İmam ve Ümmet Kelimelerinin Manaları”, *Diyanet İlmî Dergi* 33/3 (1997), 41-48; Halil İbrahim Bulut, “Ümmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/308-309; Abdullah Aygün, “Kur'ân Perspektifinden Ümmet Kardeşliği”, *Diyanet İlmî Dergi* 52/2 (01 Haziran 2016), 11-30.

¹⁶ Muhammed Fuad Abdülbâki, *el-Mu'cemu'l-müfehres li meâni'l-Kur'ani'l-Azîm*, haz. Muhammed Bessam Ruşdî ez-Zeyn (Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1416), 1/149-151.

¹⁷ Âl-i İmrân 3/104.

¹⁸ ez-Zuhruf 43/22-23.

¹⁹ el-En'âm 6/38.

²⁰ Fâtır 35/24; el-A'râf 7/60.

²¹ Yûsuf 12/45.

anlaşılmaktadır. İnsanları bir araya getirip kendi etrafında toplayan unsur, evrende yer alan tabii bir durum olabileceği gibi şuur/irade sahibi bir insan da olabilir.

2. Ümmet Kavramı Bağlamında Tefsîru'l-menâr'da İslâm Toplumu ve Davet İlişkisi

Müfessir Abduh, "ümmet" kelimesini lugat anlamına uygun olarak "ortak bir hedef çerçevesinde bir araya gelen insan topluluğu" olarak tanımlamaktadır.²² Bu bağlamda o, Allah'ın insanlara tevhid ilkesi doğrultusunda bir araya gelmelerini emrettiğini ve başta kendilerine ilahî kitap gönderilenler olmak üzere önceki nesillerin tefrikaya düşme şekillerinden ders almaları gerektiği şeklinde tavsiyede bulunduğunu belirtmektedir. Başka bir ifadeyle ona göre yüce yaratıcı, gönderdiği son semavî kitabın muhatabı olan insanlara hem birlik olmaları hem de önceki topluluklar gibi ayrılığa düşmemeleri için gerekli uyarılarda bulunup bağlı kalmaları gereken ilkeleri belirtmiştir.²³ Nitekim müfessir, ifade ettiği sebebe bağlı olarak âyeti açıklama işlemine ümmet kavramının gereklerini anlatmakla başlamıştır. Bu bağlamda o, Allah'ın rahmet ve inâyeti sayesinde insanların kendi nefsanî arzu ve eğilimlerine kapılmalarının sonucunda meydana gelen ihtilaf durumunda başvurulacak bir ilke tesis ettiğini belirtmiştir. Ona göre bu ilke ise Âl-i İmrân 3/103. âyetiyle bağlantılı olarak Allah'ın ipine sınıksız sarılmaktır.²⁴

Müellif, inananların birlikteliğiyle onların Allah inancı temelinde bir yaşam sürmelerini, Allah'ın ipine sarılmanın gereği olarak görmüştür. Bu nedenle o, Bakara sûresi 102. âyetteki "... Müslüman olarak can verin." ifadesini, Allah'ın insana takdir ettiği yaşam süresinin bitimine kadar İslâm üzere olmak ve onun gerektirdiği amelleri yerine getirmek şeklinde tefsir etmiştir.²⁵ Zira iman ve amel birlikteliği, İslâm kavramına karşılık gelmektedir. Ona göre kişi nasıl yaşarsa o yaşayışa uygun bir ölümle karşılaşacaktır. Dolayısıyla şayet birey, Allah'ın emirlerine uyup nehiyelerinden sakınmışsa, ona göre bir ölüm tadacaktır. Nitekim "Hep birlikte Allah'ın ipine sınıksız yapışın; bölünüp parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve O'nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi Allah kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle açıklıyor ki doğru yolu bulasınız."²⁶ âyetinde Allah'ın emirlerine uyan, yasakladıklarından da kaçınan bir Müslümanın nasıl yaşaması gerektiğine dair temel bilgiler mevcuttur. Ona göre kişinin yaşamının İslâm üzere

²² Rızâ, Tefsîrü'l-menâr, 4/26.

²³ Rızâ, Tefsîrü'l-menâr, 4/26.

²⁴ Rızâ, Tefsîrü'l-menâr, 4/19.

²⁵ Rızâ, Tefsîrü'l-menâr, 4/19.

²⁶ Âl-i İmrân 3/103.

son bulabilmesi, onun Allah'ın ipine sarılmasına bağlıdır. Bu nedenle o, “*hablullah*” kavramını Kur'an olarak anlamıştır.²⁷ O bu konudaki düşüncesini, “Allah'ın kitabı, O'nun gökten yere uzatılmış ipidir.”²⁸ ve “Allah'ın ipi, Kur'an'dır.”²⁹ şeklindeki rivayetlerle desteklemiştir. *Hablullah*'ın ne olduğu hususunda farklı görüşlerin ileri sürüldüğünü belirten Abduh, bazı âlimlerin bu kavramla Allah'a itaati, bazılarının ise Allah'a inanan cemaati kastettiklerini ifade etmektedir. Ancak İslâm ulemâsının ekserisine göre yukarıda aktarılan Bakara sûresinin 103. âyetinde temsilî istiâre/istiâre-i temsilîye (mürekkep istiare, alegori) vardır. Bu bakımdan Müslümanların Allah'ın kitabına uyararak onun varlığına inanmaları, hidayete erip sırât-ı müstakîmi bulmaları ve bu yol üzere birleşmeleri; yüksek bir yerden düşmek üzere olan birinin, oradan sarkmakta olan sağlam bir halata tutunup kurtulmasına benzetilmiştir.³⁰

Muhammed Abduh da yukarıda zikredilen Bakara sûresinin 103. âyetinde temsilî istiâre bulunduğu şeklindeki görüşe katılmaktadır. Bu bağlamda o, insanın benliği, zihni ve duyguları üzerinde belirgin bir etkiye sahip olan inançla, bu inancın dışa yansıyan tarafı olan amellerin Allah'ın ipi mesabesinde olup, kişiyi karanlıktan, dalâletten ve kötülükten sakındırdığını ve adeta uçuruma düşmekten koruyan sapasağlam bir ip işlevi gördüğünü söyler. Ayrıca müfessire göre bu âyette dine ittibâ edenler, uçurumun kenarında bulunup aşağıya savrulma korkusuyla ipe tutunanlara benzetilmiştir.³¹ Dolayısıyla müellife göre “*Allah'ın ipi*” ifadesinden kastedilen şeyin ne olduğuna dair zikredilen farklı görüşlerden biri olan ve aynı zamanda hadîs-i şerifte de ifade edilen “ip”in, Allah'ın kitabı olduğu görüşü daha doğrudur. Âyette dile getirilen “ipe tutunanlar” cümlesinden kasıt ise Allah'ın emirlerine uyup nehiyelerinden sakınan kişilerdir. O, buradan hareketle “*hablullah*”tan kastedilenin cemaat olduğunu belirtmiştir.³² Zira Allah; bizim bir araya gelme ve birlik olma eylemimizin ilahî kitaba uygun olmasını, bu birliktelik sağlandıktan sonra ayrışmamamızı istemektedir. Çünkü iktidar ve güç birleşmeyi, parçalanıp bölünme ise birlikteliğin sonunu getirir. Bu nedenle doğru yola uymanın gereği, tefrikadan uzaklaşıp birliğe yönelmedir.

²⁷ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/19.

²⁸ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), “Menâkıb”, 31(3788); Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/20.

²⁹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *Müsnedü İbn Ebî Şeybe (el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsar)*, thk. Adil b. Yusuf el-'Azazî, Ahmed Ferid el-Mezîdî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 1/251; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fazl ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esat ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000), 4/2089; Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/20.

³⁰ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/20.

³¹ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/20.

³² Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/20.

Nitekim “Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun; (başka) yollara sapmayın; sonra onlar sizi Allah’ın yolundan ayırır. İşte günahattan korunmanız için Allah bunları size emretti.”³³ âyeti de bu duruma işaret etmektedir.

Bu durumda Müslümanlar arasında ihtilafların ortaya çıktığı zaman dilimlerinde başvurulması istenen ilke, Allah’ın ipine sarılmadır. Nitekim Allah, inananlar arasında birlik sağlandıktan sonra ayrılığa düşülmemesini emretmiştir. Çünkü bir toplumun ilerlemesi, onların birlik ve beraberlik noktasındaki güçlü ilişkilerine bağlıdır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) konunun önemine binaen “Müminler, birbirlerini sevmeye, birbirlerine merhamet ve şefkat göstermede, tıpkı bir organı rahatsızlandığında diğer organları da uykusuzluk ve yüksek ateşle bu acıyı paylaşan bir bedene benzer.”³⁴ diye buyurmaktadır. Başka bir hadisinde ise Hz. Peygamber, “ “Müminlerin birbirlerine olan bağlılığı, birbirine kenetlenerek inşa edilmiş bir binanın tuğlaları gibidir.”³⁵ buyurarak Müslümanların birbirlerine karşı takınmaları gereken tutumu veciz bir biçimde dile getirmiştir. Bu bakımdan müellif, yeryüzünde bulunan bütün toplumların varlıklarını sürdürmelerini, kendilerini oluşturan fertlerin beraberliğine bağlamıştır. O, inançlı toplumun birliktelik ve kenetlenmiş olma halini, diğer gruplara nazaran elzem bir gereklilik olarak düşünmektedir. Zira müminler, insanlar arasındaki tefrikanın temel sebebi olan hevâ ve hevesin yerine âlemi yaratan, düzenleyen mutlak varlığın hükümlerini benimserler. Hatta o, Allah'ın varlığına iman ile emir ve yasaklarına riayetini sadece toplum düzeyinde değil, toplumu oluşturan grup, aile ve fert düzeyinde de gerçekleşmesi gerektiğine inanmaktadır.³⁶ Bu bağlamda her bir milleti bir arada tutan kendisine özgü bir sistemi olduğunu belirten Abduh’a göre, Müslümanların bu mânadaki sistemi ise onların birlikteliğini sağlayan Allah’ın ipine sarılmadır. Ona göre bu sistem, “Sizden, hayra çağıran, iyiyi emreden, kötülüğü yasaklayan bir ümmet olsun. İşte başarıya ulaşanlar yalnız onlardır.”³⁷ âyetinde ifade edilen kurumsal yapı tarafından inşa edilip hayata geçirilmelidir. Buna göre İslâm toplumunun temel vasfı birbirlerine iyiliği tavsiye etmeleri ve birbirlerini kötülükten alıkoymalarıdır. Bir başka ifade ile İslâm ümmetinin birlik ve beraberlik içerisinde varlığını sürdürebilmesi, içeriden ve dışarıdan gelebilecek ayrılıkçı tehditlerin önlenmesi, sosyal barışın koruması, toplumun fitne ve fesat hareketlerine

³³ el-En’âm 6/153.

³⁴ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1955), “Birr”, 66.

³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002), “Salât”, 88.

³⁶ Rızâ, *Tefsîrî'l-menâr*, 4/22.

³⁷ Âl-i İmrân 3/104.

kapılarak parçalanmasının önlemesi için ümmet olma bilincinin zemininde inşa edilen bir davet kurumuna ihtiyaç bulunmaktadır. Abduh'a göre bu kurum, ümmet ülküsüne sahip kişilerin eliyle yapılacak olan "emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker" prensibinin fert ve toplum düzeyinde topyekûn bir davete dönüşmesi yoluyla kurulacaktır.

2.1. Davetin Kapsayıcılığı

Muhammed Abduh, İslâm ümmetinin özelliklerini ve onun birlikteliğini sağlayan unsurun iyiliği emretme kötülükten sakındırma eylemi olduğunu belirttikten sonra bu görevi yerine getirmekle mükellef olanların kimler olacağı hususundaki görüşlerini açıklamıştır. Buna göre o, " وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ " *"İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."*³⁸ âyetinde geçen "içinizden" ifadesinin kapsamını, kendinden önceki müfessirlerin görüşlerini de değerlendirerek belirlemeye çalışmıştır.³⁹

Bu bağlamda müellif, âyette geçen "منكم" ifadesinde bulunan "من" harf-i cerrin anlamının "ba'ziyye" mi (bazı, birkaç, birileri) yoksa herkesi kapsayan bir umumilik mi ifade ettiği hususunda müfessirler arasında ihtilafın var olduğunu belirtmiştir.⁴⁰ O, bazı tefsir eserlerinde "من" ifadesinin "min-i ba'ziyye" olarak kabul edildiğini aktarmıştır. Bu nedenle zikredilen görüşü benimseyenlerin, iyiliğe çağırma görevini farz-ı kifâye biçiminde algıladıklarını ifade etmiştir.⁴¹ Kimi müfessirlerin ise âyetteki "من" lafzını şümüllü şekilde genel bir anlamla, yani 'iyiliğe davet eden ve kötülükten nehyeden bir cemaat olun' formunda anladıklarını belirtmiştir.⁴² Bu görüşü benimseyenler ise fert olarak her Müslümanın doğal olarak ma'rûfu tavsiye etme, münkeri de nehyetme vazifesinin bulunduğunu kabul etmişlerdir. Müellif aktardığı bu görüşlerden ikincisini tercih etmiştir.⁴³ Bu tercihi delil olarak Arapça'da kullanılan "ليكن لي منك صديق" 'senden bana bir dost olsun' deyimini kullanmaktadır. Ona göre bu deyimde kullanılan "منك" lafzının kişinin tümünü ve bir bütün olarak kişiyi ifade etmesi gibi âyette de emrin devamında kullanılan "منكم" lafzı, emir sîgasıyla birlikte genel bir anlam ifade etmektedir.⁴⁴ Ayrıca o, bu iddiasını Kur'ân'a

³⁸ Âl-i İmrân 3/104.

³⁹ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/26.

⁴⁰ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/27.

⁴¹ Ebü'l-Kâsim Mahmûd b. Ömer ez-Zamahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-te'vîl*, nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Alî Muhammed Muavvaz - Fethî Abdurrahmân Ahmed Hicâzî (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 1/425; Ebû Abdillâh Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir (Mefâtihu'l-gayb)* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1995), 4/182-183; Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/27.

⁴² Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/27.

⁴³ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/27.

⁴⁴ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/27.

dayanarak da temellendirmiştir. Bu bağlamda Asr sûresini örnek vererek “*Asra yemin ederim ki, insan gerçekten ziyandadır. Ancak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler başkadır.*”⁴⁵ burada geçen “hakkı tavsiye etme ve yararlı işler yapma” ifadesiyle herkesin yükümlü kılındığını belirterek bu durumu kendi yaklaşımı için delil göstermiştir. Müellif, “*İsrâiloğulları’ndan kâfir olanlar, Dâvûd ve Meryem oğlu İshâ diliyle lânetlenmişlerdir. Çünkü onlar isyan etmişlerdi ve sınırı aşıyorlardı. İşledikleri kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yaptıkları ne fena idi!*”⁴⁶ âyetler grubunu da kanıt olarak kullanır. Şöyle ki ona göre bu âyetler grubunun, peygamberleri inkâr eden ve kötülük hususunda birbirlerine mâni olmayan herkesi kapsamaması gibi çalışmaya konu edilen Âl-i İmrân 104. âyetindeki emir de aynı şekilde genellik ifade edip herkesi kapsamaktadır.

Müfessir Abduh, kendisinin de savunduğu “söz konusu emrin genel bir anlam üzere anlaşılması gerektiği” şeklindeki yaklaşımın yanlış olduğunu iddia edenler tarafından ileri sürülen karşıt görüşün yanlışlığını gösterme sadedinde de kendi düşüncesinin doğruluğunu ispat etmeye çalışmıştır. Şöyle ki el-Asr sûresinde geçen “*iyiliği emretmek, kötülüğü sakındırmak*” emrinin umumi değil de hususi olduğunu iddia edenler, bu görüşlerini temellendirmek için söz konusu görevi yerine getirenin öncelikle tavsiye ettiği veya sakındırdığı şeyi bilmesi gerektiğini şart koşarlar. Çünkü onlara göre neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilemeyen, davranışların sonuçlarını değerlendirme bilgisinden yoksun olan kişilerin toplumdaki oranı azımsanamayacak derecededir. Böyle bireylerin ise ma’rûfu emretmeleri ve münkeri nehyetmeleri doğru olmayacaktır.⁴⁷ Müfessir Abduh, Müslüman olabilmenin ve dinin getirdiği emir-yasakla mükellef olmanın temel koşulunun akıl olmasından hareketle bu görüşe karşı çıkmaktadır. Ona göre kendi yaşamını sürdürmeye yetecek düzeyde bilgi elde etmeye çalışmak ve bu bilgiye sahip olmak her Müslümana farzdır. O Müslümanı, kendisine neyin vâcip neyin de yasak olduğunu bilen ya da bilmesi gereken kişi şeklinde tanımlamaktadır.⁴⁸ Abduh, Allah tarafından indirilen yüce kitabın ruhuna uygun doğru yorum ve anlama yönteminin de kendisinin anladığı tarzda olduğunu vurgulamaktadır. Zira o ma’rûfu, aklın ve insanın bozulmamış benliği tarafından güzel ve iyi kabul edilen şeyler; münkeri ise bunun aksine aklın ve bozulmamış insan benliğinin kötü

⁴⁵ el-Asr 103/1-3.

⁴⁶ el-Mâide 5/78-79.

⁴⁷ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/27.

⁴⁸ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/27.

gördüğü durumlar olarak tasvir etmektedir.⁴⁹ Ona göre ma'rûf ve münkerin bilgisine ulaşmak için *el-Mebsût*⁵⁰ ve ona yazılan hâşiyeleri okumaya gerek yoktur. Dolayısıyla iyi ve kötünün ölçütü akıl, sağduyu, ilâhî kitap ve mütevâtir olarak aktarılan Hz. Peygamber'in sünnetidir. Bunlar aynı zamanda bir ferдин Müslüman olmasını sağlayan temel esaslardır.⁵¹ Abduh'a göre bu yüzden Âl-i İmrân 104. âyetin içeriğini belirli kişilerle sınırlayanlar esasen mümini, iyiyi kötüden ayırt edemeyen kişi şeklinde tanımlamaktadırlar. Ona göre böyle bir yaklaşım tarzı ise dinin reddedip uygun bulmadığı bir tavidir.⁵²

2.2. Davetin Muhatapları

2.2.1. Gayri Müslimlere Davet

Abduh, "iyiliği emir, kötülüğü menetme" ilkesini muhataplar ve kapsayıcılık açısından ikiye ayırmaktadır. Bu bağlamda o, İslâm inancına mensup olanların diğer dinlere inanan kişileri doğru yola çağırma davetini birinci kısmı olarak isimlendirmektedir.⁵³ Onun, âyette zikredilen "*hayra çağırın*" ifadesindeki "*hayrı*", İslâm olarak tefsir etmesinin gerekçesi de budur. Çünkü o, Allah tarafından seçilen peygamberlerin tümünün insanları çağırarak dinin İslâm olduğunu söyler. Ona göre Müslümanların genel niteliği ise hevâ ve heveslerinden soyutlanarak samimi bir şekilde Allah'ın hükümlerine teslim olmaktır. İslâm dinini benimseyenlerin Kur'an'da *vasat ümmet* ismiyle anılıp *insanlar arasından çıkarılmış ve temayüz etmiş hayırlı ümmet* olarak nitelenmesinin nedeni, onların genelde topluma, özelde bireylere iyiliği emredip kötülükten sakındırma tutumları dolayısıyladır.⁵⁴ Abduh bu görüşünü, "*Onlar öyle kimselerdir ki, kendilerine bir yerde egemenlik versek, namazı kılarlar, zekâtı verirler, iyiliği emrederler ve kötülükten alıkoymaya çalışırlar. İşlerin sonu Allah'a varır.*"⁵⁵ âyetiyle de desteklemiştir. Dolayısıyla müminlerin yapması gereken ilk şey, başkalarını İslâm'a davet etmektir. Davetin kabul edilmesi durumunda yapılacak ikinci iş ise insanları iyiyi, güzeli işlemeye teşvik etmek ve zararlı olan davranışları yapmaktan sakındırmaktır.⁵⁶ İslâm çağrısının muhataplarca benimsenmesi, beraberinde bir gaye etrafında toplanmayı da gerçekleştirecektir. Böylece insanların bireysel istek ve hırsları, meydana gelen birliğin

⁴⁹ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/27.

⁵⁰ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî'nin (ö. 483/1090) Hânefî fıkına dair yazmış olduğu eserdir. Daha fazla bilgi için bkz. Eyyüp Said Kaya, "*el-Mebsût*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/214-216.

⁵¹ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/27.

⁵² Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/27.

⁵³ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/27.

⁵⁴ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/27.

⁵⁵ el-Hac 22/41.

⁵⁶ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/28.

menfaati doğrultusunda olumlu anlamda dönüşecektir. Bu kaynaşmanın sürekliliğini sağlama hususundaki vazifelerini yerine getirebilmek için de Müslümanların istişare etmeleri gerekmektedir. Çünkü danışma kültürü, hırsların ve kötü duyguların Müslümanların benliklerinde yer edinmesine mahal vermeden onların bu kötü hasletlerden kurtulmalarına vesile olacaktır.⁵⁷ Abduh bu düşüncesini, “*Rablerinin çağrısına uyarlar, namazı özenle kılarlar. İşleri de aralarındaki danışma ile yürür. Kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için harcarlar.*”⁵⁸ âyetiyle desteklemiştir.

2.2.2. Müslümanlara Davet

Müfessir, Müslümanların kendi aralarında birbirilerini iyiliğe çağırma ve kötülükten sakındırma işlemini ise davetin ikinci mertebesi olarak tanımlamaktadır.⁵⁹ O, Âl-i İmrân 104. âyetten hareketle bu görevin yerine getirilmesine yönelik hükmün umumî olduğunu belirtmekte ve onu yerine getirmenin iki yönü olduğunu vurgulamaktadır. İlk yön, bütün Müslümanlara olan davettir. Burada yapılacak olan çağrıda iyiliğin ne olduğu, iyiliğe ulaşma ve hayata geçirilme aşaması atasözleri, meseller ve kıssalar yoluyla gerçekleştirilecektir. Abduh’a göre davette bulunanlar, anlattıkları mevzularda uzmanlaşmış kişiler olmalıdırlar.⁶⁰ Müfessir, çağrı görevini yerine getirenlerin, mütehasıs olmaları gerektiği yönündeki düşüncesini “*Bununla beraber müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar.*”⁶¹ âyetiyle desteklemektedir. Din alanının uzmanları olarak âlimlerin diğer bir görevi ise kulların maslahatı doğrultusunda Allah'ın emir ve yasaklarını uygulamalarıdır. Abduh, bilgili olma ile sorumluluk arasında doğru orantı kurmuştur. Ona göre bilgi arttıkça yükümlülükler de artmaktadır.⁶²

Abduh’a göre Müslümanlara davetin ikinci yönü ise cüz’î/özel olandır. Bu kısımda ise Müslüman bireylerin birbirlerine iyiliği emretme, kötülüğü de nehyetme ödevleri yer almaktadır. Davetin bu ikinci türünde birinci türün aksine fertlerin cahil ve âlim şeklindeki ayırımına gidilmemekte ve herkesin birbirini uyarması gerektiğine dikkat çekilmektedir.⁶³

⁵⁷ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/27-28.

⁵⁸ eş-Şûrâ 42/38.

⁵⁹ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/28.

⁶⁰ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/28.

⁶¹ et-Tevbe 9/122.

⁶² Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/28.

⁶³ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/29.

Abduh bu düşüncesini Asr sûresinde dile getirilen “*insanların birbirlerine iyiliği ve sabrı hatırlatmaları*” gerektiği tarzındaki ifadeyle temellendirmeye çalışmaktadır. Ona göre hayırlı işlerde herkes yapabildiği kadarıyla birbirini desteklemeli ve herhangi bir kötülük ortaya çıktığında da aynı şekilde birbirlerini ondan sakındırma yoluna giderek o kötülüğün korunmaya çalışılmalıdır.⁶⁴

Müfessir Abduh, Müslümanların ikinci aşamadaki birliği, yani özel davet diye adlandırdığı türdeki birliği sağlamalarının ve tefrikayı engellemelerinin iki yolu olduğunu açıklamaktadır. Bu yolların ilkinde göre davette bulunacak olan kişi dinî alanda uzman olduğunda ve çağrısı da genel bir karakterde vuku bulduğunda bu, toplumun hayatını besleyen ana kaynaklardan biri haline gelmektedir. Ayrıca böyle âlimlerin varlığı, toplumsal birlikteliğin teminatı sayılmaktadır.⁶⁵ Müellife göre bu yolların ikincisinde ise ümmeti oluşturan bireyler, süreklilik arz edecek şekilde birbirini hayra teşvik edip kötülüğün sakındırdıklarında bu durum onların arasında kötülüğün yayılmasına mâni teşkil edecek bir set oluşturacaktır.⁶⁶ Böylece uzmanlaşmış bilginlerin öğütleri, insanların birbirlerine iyiyi önermeleri ve kötü olanı yasaklamaları dinde ayrışma yaşanmasının önüne adeta bir duvar örecektir.

2.2.3. Ümmetin Öncü Davetçi Neslinde Bulunması Gereken Özellikler

Abduh, Âl-i İmrân 3/104. âyetindeki “min” lafzının anlam bakımından genellik ifade ettiğini açıkladıktan sonra “*sizden seçilmiş olanlar*” meâlindeki muhtevayı temel alarak şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “*Sizden davette bulunan, ma'rûfu emredip münkeri yasaklayan seçkin bir ümmet olsun.*” Ona göre âyetin hitabı inananların tümüne yöneliktir.⁶⁷ Bu nedenle Müslümanlar da kendi içlerinden bahse konu görevi yerine getirecek bir topluluk oluşturmak zorundadırlar. Nitekim âyet, iki sorumluluğun yerine getirilmesi ödevine işaret etmektedir. Bunlardan ilki bütün müminlerin birbirilerine iyiliği emredip kötülüğün sakındırmaları şeklindeki ödevdir. İkincisi ise ilkinin yanı sıra ayrıca inananlardan seçilen özel bir grubun söz konusu görevle vazifelendirilmesidir.⁶⁸ Abduh, bu bakımdan ümmet kelimesinin iyi tanımlanması ve açıklanması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre ümmet, sadece topluluk ve grup anlamında değildir. Öyle olsaydı âyette bu lafız kullanılmazdı. Zira ümmet lafzı, topluluk sözcüğünden daha hususîdir. Ümmet, bedeninin uzuvları gibi

⁶⁴ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/29.

⁶⁵ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/29.

⁶⁶ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/29.

⁶⁷ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/27.

⁶⁸ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/28.

aralarında ortak bağlarla birliktelik oluşturmuş insanlar için kullanılmaktadır. Allah'a teslimiyet gösterenlerin tümü, zikredilen birlikteliği sağlama hususunda güçleri nispetinde sorumludurlar. Diğer bir ifade ile herkes iyiliği tavsiye, kötülüğü men etme işlevini gören yapının oluşturulmasında, geliştirilmesi ile denetlenmesi görevinde kendi gücü ve melekesi oranında katkı sunmakla yükümlüdür. Müfessir bu ilkenin en güzel şekilde İslâmiyet'in ilk yıllarında özellikle Hz. Ebubekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer (ö. 23/644) dönemindeki Müslümanlar tarafından hayata geçirilip uygulandığını belirtmektedir. Bu görüşüne delil olarak ise maddî açıdan toplumun alt veya üst tabakasında bulunan herhangi bir Müslümanın Hz. Ömer'in kararlarını sorgulayabilmesi ve kendince doğru veya yanlış gördüğünü korkusuzca ifade edebilmesini göstermiştir. Aynı şekilde halife Hz. Ömer de birçok kez yanlış olduğunu kabul ederek, yanlış olan davranışı terk edip doğruya yönelmiştir.⁶⁹

Hülâsa müfessire göre söz konusu âyetten anlaşılın ilk mana, bütün Müslümanların ma'rûfu emr, münkeri de yasaklamaları yönündeki yükümlülükleridir. Âyetten anlaşılın ikinci anlam ise bu görevle yükümlü bütün Müslümanların, gerek tüm insanlık ailesini gerekse de müminler topluluğunu iyi olanı yapmaya, kötü olandan da kaçınmaya çağırarak kendi içlerinden özel bir cemaat oluşturmaları gerektiğidir. Nitekim böyle bir grup oluşturmak, farz-ı ayındır. Dolayısıyla herkes gücü oranında bu oluşuma destek sunmalıdır.⁷⁰ Abduh, ümmet kavramı bağlamında bir kurum olarak "emr-i bi'l-ma'rûf, nehy-i ani'l-münker" teşkilâtıyla ideal davetçinin misyonunu ve ehemmiyetini açıkladıktan sonra söz konusu misyonu yerine getirecek olan davetçinin sahip olması gereken ülkü ve vizyonu da hatırlatmaktadır. Bu bağlamda toplumun birliktelik ve sürekliliğinin temeli olan emr-i bi'l-ma'rûf, nehy-i ani'l-münker vazifesini icra edenlerin hangi kalibrede olup ne derece kalifiyeli olarak yetişmeleri gerektiğini de belirtmektedir. Ona göre ideal bir davetçi aşağıdaki özellikleri taşımalıdır.

2. 2. 3. 1. İnsanları Çağırdığı Şeyi Bilmelidir

Muhammed Abduh, İslâm'a davet edip Müslüman ümmetini ma'rûfa çağırın birey ve topluluğun öncelikle İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'ân-ı Kerîm'i, Hz. Peygamber'in sünnetini, siyerini, İslâm tarihinin Peygamber Efendimizden sonraki asrı olan Hulefâ-i Râşidîn dönemini ve İslâm dininin getirdiği kuralların bütünü, yani ahkâm-ı şer'iyyeyi

⁶⁹ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/36-37.

⁷⁰ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/37.

bilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁷¹ Bunların yanı sıra ayrıca İslâm toplumunun ilk dönem âlimlerinin dinî konulara yaklaşımları ve kendi çağlarına kadar ulaşan klasik görüşleri de bilmelidirler. Zira bu bilgiler İslâm dininin temel kaynaklarıdır. Özellikle Kur'ân, Allah'ın kullara olan emir ve yasaklarıyla Hz. Peygamber'in elçilik görevinin menbaı oluşu cihetiyle en fazla öneme haiz olan ilk temel kaynaktır. Dolayısıyla ilk bilinmesi gereken ve diğer ilimlerin onun süzgecinden geçirileceği temel unsur Kur'ân'dır. Önem sırası bakımından Kur'ân'dan sonra ise sahih olarak günümüze ulaşan ve dinin ikinci temel kaynağı olan sünnetin bilinmesi gelmektedir. Sîret, sünnetin hayata geçirilmiş formunu ifade ettiği için onun güvenilir tarihi kaynaklarla aktarılan kısmını da önem sırası bakımından sünnetle eş değer görmek gerekir.⁷²

2. 2. 3. 2. Davet Ettiği İnsanların Koşullarını İyi Bilmelidir

Abduh, davetçinin muhatap aldığı insanların karakteristik özellikleriyle örf ve âdetlerinin olumlu ve olumsuz yanlarını iyi bilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁷³ O bu görüşünü, Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebû Bekir'in halife seçilme süreci ile temellendirmiştir. Ona göre Ebû Bekir'in (r.a.) hem ilk halife olarak önerilmesinin hem de hilâfetine rıza gösterilmesinin temel dayanaklarından biri onun *ensâbü'l-Arab* konusunda derin bir bilgiye sahip olmasıydı.⁷⁴ Hz. Ebû Bekir'in bu özelliğinden kastedilen şey, onun yanında kabilelerin tarihinden bahseden bir kitabın bulunması değildir. Aksine onun kabileler halinde yaşayan Arap topluluklarının faziletleriyle zaafalarını kapsamlı şekilde bilmesidir. Nitekim gayr-ı müslimler de dahil herkes tarafından hilim (hoşgörü) özelliği ve uzlaşmacı yönüyle bilinen Hz. Ebû Bekir'in, zekât vermeyi kabul etmeyen kabilelere karşı tavizsiz duruşu, onun her kabilenin durumunu iyi bilmesiyle açıklanmaktadır. Oysa şecaati ile meşhur olan Hz. Ömer'in bu savaşa dair tereddütleri vardı. Çünkü o, böyle bir mücadelenin gelişen İslâm toplumunun duraksamasına neden olabileceğini düşünüyordu. Ancak Arap topluluklarının olumlu-olumsuz özelliklerini iyi bildiğinden söz konusu tehlikeye rağmen Hz. Ebû Bekir kendi kararlılığından vazgeçmemiştir.⁷⁵

⁷¹ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/39.

⁷² Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/39.

⁷³ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/39.

⁷⁴ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/39.

⁷⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siretu'n-nebevîyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1990), 1/250; Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/39; Mehmet Salih Arı, *Hz. Ebûbekir ve Ridde Savaşları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 28.

2. 2. 3. 3. Tarih İlmîni Bilmelidir

Abduh'a göre eski topluluklarda yaşanan itikadî, amelî ve ahlâkî yozlaşmanın nedenlerinin tespiti ve söz konusu toplulukların içerisinde buldukları kötü gidişatın nasıl ıslah edilip düzeltildiğinin bilinmesi, ideal davetçi modeli için vazgeçilmez olup gerçekleştireceği davet faaliyetinde ona eşsiz tecrübeler sunacaktır. O. bu bağlamda davetçinin bütün bu hususları tarihin kritiği anlamında tetkik etmesinin önemine işaret etmektedir. Abduh'a göre Kur'ân'ın üçte birinin kıssalardan müteşekkil olmasının hikmeti Kur'ân'daki bu hâdiselerin yüzeysel okunup dinlenmesi değil, insanların aktarılanlara dair düşünüp onlardan ibret alarak dersler çıkarmasıdır. Ona göre Kur'ân'da zikredilen kıssalar ve tarihî olaylar, davetçiye gerçekleştireceği davet misyonunun temel köşe taşlarının neler olduğunu vermektedir. Davetçi buradan hareketle karşı karşıya bulunduğu topluma nasıl davette bulunulması gerektiği, hangi argümanların kullanılmasının icap ettiği gibi konuları belirleyebilecek ve bu yöndeki doğru kararın verilmesi noktasında gereken alt yapıya sahip olup bunu tayin edebilecektir.⁷⁶

2. 2. 3. 4. Ülkeler Coğrafyası İlmîni Bilmelidir

Abduh'a göre İslâm davetinde bulunanların dünya üzerindeki ülkelerin coğrafyasını hususen de çağrışı yapacakları ülkenin topografya ve coğrafi özelliklerini iyi bilmeleri gerekir. Buna göre davetçiler tebliğ amacıyla gidecekleri memleketlere gitmeden evvel gerekli hazırlıklarını bu memleketlerin coğrafi özelliklerine dair öğrendikleri bilgilere göre yapmalıdırlar. Abduh bu düşüncesini sahâbîlerin yaşadıkları çağda *takvîmü'l-büldân*, yani ülkeler coğrafyasını iyi öğrendikten sonra fetihlere girişmeleri gerçeğiyle desteklemektedir. Çünkü ona göre şayet sahâbîler bu bilgiye sahip olmasalardı savaştıkları ülkenin yollarını, su kaynaklarını ve mevzilerin kurulacağı uygun yerleri doğru tespit etme noktasında sıkıntı yaşayacaklardı. Bu da onların mağlubiyetine neden olacaktı. Abduh, Müslümanların fetih döneminde düşmanlarına yazdıkları mektuplardan elimize ulaşan ve tarihi belge niteliği taşıyan kaynaklardan öğrendiğimize göre Müslümanların gitmeyi hedefledikleri ülkelerin coğrafi özelliklerini detaylı şekilde bildiklerini söylemektedir.⁷⁷

2. 2. 3. 5. Psikoloji İlmîni Bilmelidir

Davetçi için ehemmiyet ve yararı bakımından psikolojiyi tarih bilimiyle eşdeğer tutan Muhammed Abduh, onu "insanın fitratından gelen dürtü ve güdülerin bireyi manevî,

⁷⁶ Rızâ, *Tefsîrî'l-menâr*, 4/39.

⁷⁷ Rızâ, *Tefsîrî'l-menâr*, 4/40.

zihinsel ve davranış boyutuyla etkilemesini araştıran ilim” olarak tanımlar. İnsan davranışları söz konusu olduğunda pratiğin teoriye bağlı olması gerektiğini belirten müellif, insanların genelde bu ilkeye aykırı hareket ettiğini ifade etmektedir.⁷⁸ Zira insanların çoğu, bir şeyin zararlı olduğunu bildikleri halde yine de o şeyi yapma ve faydalı olduğunu bildikleri şeyi yapmaktan da kaçınma temayülü gösterebilmektedirler. Bu bakımdan insanlara davette bulunacak olanların, fertleri inançlarına aykırı davranmaya iten etmenlerin neler olduğunu bilmeleri gerekmektedir. Başka bir ifadeyle davetçilerin, insanların neden böyle tezat bir duruma düştüklerini bilmesi icap etmekte ve bu bilgi doğrultusunda hareket edip duruma uygun pozisyon alması gerekmektedir. Tüm bu bilgilerin elde edilmesi, insanların psikolojisine uygun bir tebliğ metodunun belirlenmesi noktasında psikoloji ilminin önemi yadsınamaz.⁷⁹

2. 2. 3. 6. Ahlâk İlmini Bilmelidir

Müfessir ahlâkı, “insanın iyi özelliklerle erdemli vasıflara ulaşmasının ve kötü özelliklerle rezil davranışlardan da sakınmasının yollarını araştırıp konu edinen ilim” olarak tanımlar. Ahlâkın bu özelliği nedeniyle o, her Müslüman tarafından mutlaka bilinmesi gereken zorunlu ilimlerdenidir.⁸⁰ Abduh'a göre Kur'ân'dan birçok âyet, Hz. Peygamber'in hadisleri, sahâbe ve tâbiûnun birçok uygulaması ve onların ahlâk ilmine dair sözleri onun faziletini açıkça ortaya koymaktadır. O, ahlâk ilminin önemini Hz. Ömer'in karşılaştığı bir duruma verdiği yanıtla açıklamıştır. Buna göre bir kadın kocasına sürekli onu sevmediğini söylemektedir. Olay Hz. Ömer'e intikal edince, halife kadına şöyle telkinde bulunur: “Kadınlardan biri şayet kocasını sevmiyorsa, bunu onun yanında açıkça ifade etmesin. Çünkü evliliğin temeli sevgidir.” Abduh'a göre Hz. Ömer'in bu görüşü, sıradan bir telkin değildir. Aksine bu telkin, hayat tecrübesine sahip, insanların psikolojik yönü üzerinde derinlikli bilgiye sahip olan ve onların davranışlarını gözlemleyip değerlendirebilen birinin kötü bir davranıştan sakındırma yöntemidir.⁸¹

2. 2. 3. 7. Sosyoloji İlmini Bilmelidir

Abduh, davette bulunanın bu ilmi bilmesi gerektiğini belirtmesine rağmen, konuya dair herhangi bir açıklamada bulunup detay vermemiştir. Reşîd Rızâ, hocası Muhammed Abduh'un bu ilim dalına dair herhangi bir beyanda bulunmamasının gerekçesi olarak İbn

⁷⁸ Muhammed Abduh, *el-İslâm beyne'l-ilm ve'l-medeniyeye* (Mısır: Kelimâtü'l-Arabiyye li'l-Tercüme ve'n-Neşr, 2011), 8.

⁷⁹ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/40-41.

⁸⁰ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/41.

⁸¹ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/41-42.

Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mukaddime*'si dışında kendi dönemlerinde Arapça yazılmış herhangi bir sosyoloji eserinin bulunmamasını öne sürmektedir.⁸² Ayrıca Reşîd Rızâ'ya göre hocası Abduh'un tarih ve ahlâk ilimlerine dair detaylı anlatımda bulunmasının sebeplerinden biri de yine sosyoloji ilmiyle alakalı elinde çok az malumat bulunmasından dolayıdır. Nitekim Reşîd Rıza bu durumu o dönemde sosyoloji ilmine dair revaçta olan tek eserin İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinin olması ihtimali üzerine bina etmiştir. Buna ek olarak sosyoloji alanında Batı'da yapılmış çalışmaların henüz Arapçaya tercüme edilmemesini de gerekçe olarak sunar. Abduh'un, toplumu ve toplumsal olayları konu edinen sosyoloji ilminin ilkelerine dair bilgisi az olmakla birlikte tarih ve ahlâk ilmine dair uzun açıklamalar yapmasının nedeni, onun bu ilimlerde uzmanlaşmış kişilerin sosyolojiyi daha iyi anlayacakları şeklindeki kanaatidir. O böylece sosyoloji alanındaki açığı, tarih ve ahlâk ilimlerine dair serdettiği geniş açıklamalarla kapatmayı hedeflemiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de sosyoloji ilminin muhtevası içerisinde değerlendirilebilecek çokça bilginin bulunduğunu belirten müellif, bu hususun müfessirler tarafından ihmal edildiğini zikretmiştir.⁸³

2. 2. 3. 8. Siyaset İlmini Bilmelidir

Muhammed Abduh, siyaset ilminden kastının İbn Teymiyye (ö. 728/1327) gibi bazı İslâm âlimlerinin hakkında eserler yazdıkları "siyaset-i şer'iyye" olmadığını belirtmiştir. Zira ona göre "siyaset-i şer'iyye" ilmine dair bilgiler ilahî kitapta, Hz. Peygamber'in sünnetinde ve ahkâma dair yazılmış eserlerde bulunmaktadır.⁸⁴ O, siyaset ilminden anlaşılması gerekenin modern devletlerin hukuk sistemleri, ülkeler arasındaki anlaşma ve ihtilafları belirleyen uluslararası hukuk normları olduğunu belirtmektedir. Ona göre gelişmiş devletlerin geri kalmış ülke ve toplulukları sömürgeleştirmeleri ve bu sömürge faaliyetini meşrulaştırmak için kullandıkları formlar da davetçinin bilmesi gereken hukuk ilmi kapsamında değerlendirilmelidir.⁸⁵ Bu bağlamda o, şeklen bağımsız ancak gerçek anlamda bağımlı olan veya başkalarının mandası altında bulunan ve Müslüman ismi ile anılan ülkelerdeki İslâm topluluklarının davet için özel bir birim kurmaları gerektiğini salık vermektedir. Bunun yanı sıra ayrıca bu durumdaki Müslüman devletlerinin, hem diğer ülkelerin hem de yaşadıkları ülkenin hukuk sistemlerini iyi bilmeleri gerektiğine işaret etmektedir. Müellif açısından davetçinin ülke hukuklarını iyi kavramış olması, muhatabın

⁸² Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/42.

⁸³ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/42.

⁸⁴ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/42.

⁸⁵ Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/42.

tanınmasından öte elzem bir ihtiyaçtır. Ona göre bu bilgi türü sahâbe döneminde olmayıp çağdaş döneme ait bir özelliktir. Bu nedenle de günümüz ideal davetçi tipolojisinde bulunması gereken bir hususiyettir.⁸⁶

2. 2. 3. 9. Davette Bulunduğu Ecnebî Milletlerin Dillerini Bilmelidir

Abduh bu konudaki görüşlerini, Hz. Peygamber'in yaşantısından aktardığı birtakım hadiselere dayandırarak Efendimizin bizzat yaptığı bazı uygulamaları örnek göstererek bunları kanıt olarak kullanmaktadır. Nitekim Abduh bu bağlamda Hz. Muhammed'in (s.a.v.), Yahudilerle olan münasebetleri göz önünde bulundurarak ashâbından Zeyd b. Sâbit'e İbrânîce'yi öğrenmesini emretmiş olmasını hatırlatmaktadır.⁸⁷ Ona göre Hz. Peygamber'in Müslümanlarla komşu olan hatta onlar gibi Araplaşmış bu topluluğun ana dilini öğrenmeye teşvik etmesinin nedeni, İslâm toplumu tarafından Yahudi milletinin özünün bilinmesini sağlama amacına mâtuftur.⁸⁸

Müfessir, Müslümanların diğer toplulukları dine davet etmek için kuracakları birim vasıtasıyla tebliğde bulunacakları toplumun dilini öğrenmeleri gerektiğini, bunu yapmak yerine söz konusu topluluklarla iletişim kurmak için belirli ücret karşılığında tercüman tutmaları fikrini ise olumlu karşılamayarak reddetmektedir. Çünkü onun kanaatine göre İslâm inancı kapsamındaki bir konuyu aktarma hususunda güvenilir bir mütercim bulunabilse bile bu mütercimin mevzubahis meseleleri İslâm âlimleri ölçüsünde anlaması ve başka bir dilde ifade etmesi mümkün değildir. Bu nedenle farklı dilleri bilen Müslüman davetçilerin yetiştirilmesi gerekmektedir. Nitekim Hıristiyan misyonerlerden bazıları faaliyette buldukları bütün ulusların dillerini öğrenmektedirler.⁸⁹

2. 2. 3. 10. Davette Bulunduğu Topluların Bilimsel Gelişmişlik Seviyelerini Bilmelidir

Abduh bu noktada din-bilim ilişkisine dikkatleri çekerek çağdaş bir davetçinin bu anlamda yaşadığı asrın gerisinde olmaması gerektiği uyarısında bulunmaktadır. Bu bağlamda o, günümüz dünyasının ilmî gelişmişlik, teknoloji ve fen ilimleri bakımından ulaştığı seviyenin farkında olunmasının önemini vurgulamaktadır. Çünkü ona göre aksi bir

⁸⁶ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/42.

⁸⁷ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Tabakatü'l-kübra* (Beyrut: y.y., 1968), 2/358; Bünyamin Erul, "Zeyd b. Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/321-322.

⁸⁸ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/43.

⁸⁹ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 4/43.

tutum sergilendiğinde insanlığın bugün eriştiği bilimsel gelişmişlik olgusundan kaynaklı olarak bireylerin kafasında oluşan dine dair şüphelerin izalesi ve bu bireylerin ilmî anlamda ikna edilmesi için bilimsel argümanların sunulması imkânsız hale gelecektir. Bu gerçeklik ise Abduh'a göre ulusların teknolojik ilerleme seviyelerinin ve bilimsel alandaki hâkimiyetlerinin modern davetçi tipolojisi tarafından bilinmesini vazgeçilmez kılmaktadır.⁹⁰

2. 2. 3. 11. Dinler ve Mezhepler Tarihini Bilmelidir

Müellife göre davetin hedef kitlesi olarak belirlenen milletlerin dinlerini, mezheplerini ve felsefî doktrinlerini bilmek de çağdaş davetçi için kuşanılması gereken meziyetlerden biridir. Zira ona göre davetçi, hedef kitlesine dair söz konusu bilgilere sahip olduğu takdirde ancak onların doğru-yanlış inançları hususunda takip edeceği doğru metodu belirleyip onlara sahit tevhid inancını ulaştırabilir. Tebliğin muhatabı olan toplumların sahip oldukları batıl düşünceler ancak bu şekilde düzeltilip doğru olanlarla değiştirilebilir. Zira kişi benimsediği itikadın geçersizliğini idrak etmezse, çağrıldığı hakikati benimseme noktasında çekimser kalır.⁹¹ Bu noktada, insanın kanıksayıp yıllardır atalarından devraldığı inancını değiştirmesinin en zor alınacak kararlardan biri olduğunu düşündüğümüzde Abduh'u daha iyi anlamaktayız. Nitekim tarih ve insanlık tecrübesi de insanın kendi inancını değiştirmesinin ancak ayakları yere basan mâkul argümanlarla mümkün olabildiğine şahitlik etmektedir.

Sonuç

Kur'ân'da yirmi beş sûrede altmış dört defa geçen "ümme" kavramı iradî veya zorunlu olarak bir arada aynı hedefe yönelmiş topluluğu ifade etmektedir. Bu bağlamda söz konusu kavram, Allah inancı etrafında birleşenleri, onun varlığını inkâr noktasında aynı safta bulunanları ve akıl melekesine sahip olmayan ancak ortak özelliklere sahip hayvanları da barındıran geniş bir yelpazede kullanılmıştır. Bu çalışmada ise ümmet kavramı ile cinsiyet, ırk, dil kavramından bağımsız ortak inanç etrafında birleşen insan topluluğu kastedilmiştir.

Muhammed Abduh da zikredilen tanıma uygun olarak ırk, kabile, şeriat, mezhep taassubundan arınmış, böylece fitne ve tefrikadan kurtulmuş, tevhid ilkesi etrafında kümelenmiş topluluğu belirtmek için Ümmet kavramını kullanmıştır. Tevhid nasıl zihinde, duyguda, davranışta bütünlük sağlıyorsa ümmet bilinci de böyle işlev görmektedir. Ona

⁹⁰ Rızâ, *Tefsîrî'l-menâr*, 4/43-44.

⁹¹ Rızâ, *Tefsîrî'l-menâr*, 4/45.

göre bunu sağlayan temel unsur da iyiliği emretme, kötülüğü menetme prensibidir. Ancak bunu yerine getirme hususunda bütün Müslümanlar sorumluluk hissetmelidirler. Bununla beraber bu işte özel eğitimden geçirilmiş bir nesil, hem diğer inançlara mensup bireyleri hak din konusunda ikna etmek için hem de Müslümanların birlikteliğine süreklilik kazandırmak için eğitilmelidirler.

Abduh, modern dönemde Müslümanların batı karşısında geri kalması hususunda, Müslümanların objektif bir değerlendirmede bulunmadıklarını belirtmiştir. Bu nedenle geleneği yüceltme ve İslâm benliğinden sıyrılarak moderniteye teslimiyet gösterme gibi iki tutum geliştirdiklerini ifade etmiştir. O, İslâm dünyasının içinde bulunduğu şartları gerçekliğe aykırı değerlendiren bu fikirlere karşı ıslah hareketini benimsemiştir. Buna göre o, Kur'ân ile geleneğin etkisinde kalmadan iletişim kurma ve bu doğrultuda gerçekleşen doğru anlamaya dayalı ilkeleri günümüze taşımayı hedeflemektedir.

Günümüzde Müslümanlar ülke bazında olduğu kadar grup bakımından da birlikten yoksun, başka bir ifade ile "ümme" vasfına haiz olmayan bir şekilde varlıklarını sürdürmektedirler. Abduh, İslâm ümmetini benliği, âlemdeki konumu, kâinatın yaratıcısı gibi konular üzerinde düşünüp, sorguladıktan sonra Allah inancına ulaşan bireylerden müteşekkil bir yapı olarak tanımlamaktadır. Ona göre bireyde gerçekleşen bu inanç doğrultusunda fert ve toplumda davranışlar ortaya çıkacaktır. Nitekim inanç-amel ilişkisinin oluşturduğu ümmetin sürekliliğini ise "emr-i bi'l-ma'rûf, nehy-i ani'l-münker" daveti sağlayacaktır. Dolayısıyla çağımızda Müslümanların bilgi eylem münasebetini şekilsel düzeyde yaşamalarından kaynaklanan bir ümmet olmaları iddiası, müellifin düşünce yapısındaki ümmet kavramına mütekebil bir topluluğa denk düşmemektedir. Nitekim Müslüman toplumlar buldukları coğrafyalarda hem vatandaşlarıyla hem de farklı ülke sınırları içinde yaşayan dindaşlarıyla çatışma halindedirler. Aynı zamanda hem Müslüman halkın çoğunlukta olduğu ve yöneticilerinin de İslâm'ı benimseyen kimselerden seçildiği hem de farklı inançlara mensup kimselerin hâkim olduğu ülkelerde inançlarını yaşama ve hayata aksettirme noktasında siyasî, iktisadî ve kültürel birçok sorunla karşılaşmaktadırlar. Bu bağlamda yaşanan sorunların çözümü öncelikle içinde bulunulan durumun objektif bir şekilde değerlendirilmesini gerektirmektedir. Akabinde Kur'ân'ın ilkelerinin inzal olduğu dönemin şekilsel, yüzeysel özelliklerinden müstağni bir biçimde özüne uygun olarak çağa ulaştırılması sağlanmalıdır. Böylece tarihsel dönemler değil İslâm'ın evrenselliğini sağlayan, yanlışları düzelten; durağanlık ve taassup yerine terakkiyi hedefleyen ilkeler esas alınmış

olacaktır. Ayrıca Abduh'un "Ümmet ve Davetçi Örneği" görüşünün İslâm düşüncesinde nasıl bir karşılık bulduğu hususu sonraki araştırmalarda değerlendirilerek Abduh ve tesirinde kalmış kimselerin görüşlerinin mukayesesi müstakil bir çalışma olarak hazırlanabilir.

Kaynakça / References

- Abduh, Muhammed. *el-İslâm beyne'l-'ilm ve'l-medeniyye*. Mısır: Kelimâtü'l-Arabiyye li'l-Tercüme ve'n-Neşr, 2011.
- Abdulhamit Bırışık. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/281-290. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Abdülbâki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemu'l-müfehres li meâni'l-Kur'ani'l-Azîm*. haz. Muhammed Bessam Ruşdî ez-Zeyn. Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1416.
- Ak, Rukiye. *Dört Mezheple Mukayeseli Olarak Muhammed Abduh'a göre Kur'an'ın Kadınlarla İlgili Hükümleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Arı, Mehmet Salih. *H. Ebûbekir ve Ridde Savaşları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Atalay, Orhan. *20. Yüzyıl Tefsir Akımı-İçtimâî Tefsir*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Aygün, Abdullah. "Kur'ân Perspektifinden Ümmet Kardeşliği". *Diyanet İlmi Dergi* 52/2 (01 Haziran 2016), 11-30.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Bulut, Halil İbrahim. "Ümmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/308-309. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1987.
- Çetin, Hamdi Selman. *Muhammed Abduh'un Kelâm Düşüncesinde Aklın Rolü*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. el-Fazl. *Müsnedü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selim Esat ed-Dârânî. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Erul, Bünyamin. "Zeyd b. Sâbit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/321-322. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Ezdî, Ebû Bekir Muhammed bin el-Hasan b. Düreyd. *Cemheretü'l-luğa*. thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1987.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed 'İvad Mu'rib. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fîruzâbâdî, Muhammed b. Yakub. *el-Kâmûsu'l-muhit*. Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2005.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed. *Müsnedu İbn Ebî Şeybe (el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr)*. thk. Adil b.Yusuf el-'Azazî, Ahmed Ferid el-Mezîdî. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Siretu'n-nebeviyye*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1990.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru's- Sadr, 1414.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Tabakatü'l-kübra*. Beyrut: y.y., 1968.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgîb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Dâvûdî Safvân. Şam: Dârü'l-Kalem, 2009.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1998.
- Karaman, Hayreddin. *Gerçek İslâm'da Birlik*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Kartal, Abdulkadir. *Bazı Ahkâm Ayetleri Yorumlamada Muhammed Abduh'un Yaklaşımı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Kaya, Eyyüp Said. "el-Mebsût". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/214-216. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Keskin, Hasan. *Kur'an'da Ümmet Kavramı*. Rağbet Yayınları, 2003.

- Koçak, Rukiye. *Muhammed Abduh'ta Selefi Eğilimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Kur'ân Yolu. Erişim 2 Şubat 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1955.
- Ören, Mehmet Furkan. *Muhammed Abduh ve Eğitim Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Öz, Ahmet. "Kur'ân'da İslâm Ümmeti". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2019), 545-564. <https://doi.org/10.29228/k7auifd.20>
- Öz, Ahmet. *Kur'ân'ın Önerdiği Vasat Ümmet*. İstanbul: Denge Yayınları, 1998.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin. *et-Tefsîru'l-kebir (Mefâtihu'l-gayb)*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Tefsîrû'l-menâr (Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Hakîm)*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası, 2004.
- Taşpınar, Halil Muhammed. *Abduh'un Teohid, Nübüvoet ve Efal-i İbad Meselelerine Bakışı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Tuztaşı, Sümevra Tutcu. *Muhammed Abduh'un Hadisçiliği*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Ulutürk, Veli. "Kur'ân'da İmam ve Ümmet Kelimelerinin Manaları". *Diyanet İlmi Dergi* 33/3 (1997), 41-48.
- Uzun, Nihat. *Kur'ân'da Ümmet Kavramı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Uzun, Nihat. "Kur'ân'da Ümmet Kavramı". *Diyanet İlmi Dergi* 40/4 (2004), 30-52.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım Yayıncılık, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki't-te'vil*. nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Alî Muhammed Muavvaz - Fethî Abdurrahmân Ahmed Hicâzî. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.